

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОСТІ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ

З початком гібридної війни України з Російською Федерацією проблема історії та її інтерпретації набула особливої гостроти. В ході ідеологічної війни між державами відбувається справжня спекуляція інтерпретацією історії. З метою пошуків шляхів до утвердження оптимістичного світогляду українців автор статті визначає основні сучасні проблеми інтерпретаційності історії України та окреслює шляхи їх можливого вирішення. Філософського аналізу проблем інтерпретаційності історії України потребує сьогодні й освітня галузь, яка перебуває на етапі модернізації. Філософський дискурс про зміст та напрямки історичного процесу має теоретичну й практичну значимість, сприяє активним пошукам оптимальних шляхів соціального розвитку. У своїх висновках автор спирається на наукові дослідження С. Кримського, І. Бойченка, В. Бранського, В. Жадько, П. Рікьора, Р. Арона, Е. Тоффлера, К. Ясперса, І. Валлерстайна та ін. дослідників і приходять до висновків про потребу для українського суспільства цілісних уявлень про історичний процес, необхідності формування національної ідеї з оптимістичним баченням майбутнього України, визнання глобальної концепції побудови загальнолюдського суспільства, необхідності інтеграції народів та світових цивілізацій, досягнення нейтралізації стійких стереотипів громадської думки, які мають значний вплив на сучасні українські реалії в складних трансформаційних процесах.

Ключові слова: *інтерпретація, гуманізм, екогуманізм, глобалізм, дослідження, історія*

Проблема історії та її інтерпретації завжди були в полі зору дослідників та викликали жваві дискусії. На думку німецького філософа В. Дільтея, завдяки інтерпретації приходять розуміння [Dilthey, 1996]. Особливої актуальності ці проблеми набули на зламі ХХ – ХХІ століть, коли духовне життя суспільства набуває яскравих рис невизначеності. Цьому стану активно сприяє відкриття постнекласичної епістемології про значущість випадковості, про нелінійний характер розвитку складних систем, які саморозвиваються тощо. Поступово ці надбання наукової свідомості поширюються й на колективну свідомість, що стало причиною формування нігілістичного погляду на розвиток суспільства, при чому, не лише на сучасний, а й на минулий і майбутній.

Різні філософські аспекти інтерпретаційності проблем історії та осмислення історії досліджувала когорта вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких: С. Кримський, І. Бойченко, Ю. Павленко, В. Бранський, П. Рікьор, Р. Арон, Е. Тоффлер, К. Ясперс, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон та ін.

Чому саме «філософські аспекти» важливі у вирішенні інтерпретаційності проблем історії? По-перше, тому що філософські концепти мають суб'єктивний момент, адже наука фіксує реальну закономірність, а філософія підказує, як має бути. По-друге, філософські теорії закінчуються утвердженням певних цінностей, яких людина має дотримуватися. По-третє, філософія вкладає в свої концепти проєкції людського буття, направлені в майбутнє [Мурашкін, 2021, с. 3].

Для України проблема історії та її інтерпретації набула особливої гостроти з початком гібридної війни з Російською Федерацією. Однією із складових цієї війни є ідеологічна війна, в ході якої й відбувається справжня спекуляція інтерпретацією історії. Крім того, сучасне українське суспільство наразі перебуває у перехідному стані суспільної свідомості: від моралізаторської до етико-правової, від домінування загального над

індивідуальним до домінування правової норми як засобу збереження цілісності людини і цілісності суспільства [Жадько, 2019, с. 6].

У таких умовах філософський дискурс про зміст та напрямки історичного процесу має одночасно й теоретичну, й практичну значимість, адже сприяє активним пошукам оптимальних шляхів соціоприродної еволюції.

Актуальність теми зумовлена, насамперед, потребою пошуків шляхів до утвердження оптимістичного світогляду українців та необхідністю наукового осмислення та філософського аналізу проблем інтерпретаційності історії України в сучасних суспільно-політичних реаліях.

Метою статті є визначення основних сучасних проблем інтерпретаційності історії України та шляхів їх можливого вирішення.

Варто зазначити, що поняття «історія», котре універсально характеризує людину й суспільство, стало предметом філософських досліджень ще на початковому етапі розвитку філософії, й послідовно пройшло випробування натурфілософською, теологічною та сцієнтистською інтерпретаціями.

Відомий філософ Нового часу Г. Ляйбніц визначив три найважливіші ролі, які відіграє історія в житті людини: для власного задоволення (естетична), для розуміння тих суспільних явищ, які повторюють минуле (наукова) та для здобуття корисних уроків (практична). Німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, підкреслюючи значення історії, включив її, навіть, в свою колосальну філософську систему, хоча в кінці все ж визнав, що «історія вчить лише тому, що нічому не вчить». Проти історизму як світогляду виступали й інші не менш відомі філософи. Так, Ф. Ніцше назвав історичні оповіді «бальзамуванням життя», котре підриває «пластику життя», внаслідок чого відбувається загибель як окремого індивіда, так і всієї культури [Ніцше, 2004]. Подібні позиції займали В. Дільтей, Г. Зіммель, Г. Ріккерт та ін. [Панченко, 2005].

Неопозитивісти в питанні інтерпретації історії намагалися досягти «чистоти об'єктивності». На їхню думку, досягти наукового викладу історії можливо шляхом «нейтралізації суб'єкта», тобто, історик мав би виступати в ролі стороннього спостерігача. Проте, як показує практика, досягти цього вкрай важко, бо історики – це звичайні люди, які мають сформований світогляд певної культури.

Вирішити проблеми позитивізму намагалася герменевтична методологія пізнання, проте на шляху її впровадження стала інша проблема – номіналізм. І знову між суб'єктивною та об'єктивною історією виникла прірва, яку з часом усунуть філософи «новітнього» постмодернізму. Його представники надавали перевагу динамічній філософії індивідуальних змістів, завдяки чому історія стала «музеєм цінностей», з якого кожен міг брати необхідні історичні факти й інтерпретувати їх по-своєму. Таким чином, історична правда виносилася за рамки філософської рефлексії.

У сучасному філософському середовищі ми можемо констатувати певну реабілітацію метафізики історії. Проте, це ніякою мірою не означає повернення до її класичного вигляду. Сьогодні філософія історії повинна вийти на суттєво новий рівень, беручи уроки із розвитку самої філософії. Нова якість її змісту може знаходитись у ключових класичних філософських інтуїціях із врахуванням позитивних моментів її критики. Не менш важливою складовою, безперечно, будуть ґрунтовні дослідження суспільства та досвіду соціальної еволюції впродовж різних епох.

Сучасний дослідник Ю. Павленко виділяє два філософські аспекти виміру історії – вертикальний та горизонтальний. Вертикальний аспект сконцентрований на осмисленні внутрішньої духовної складової руху людства. Горизонтальний аспект має визначити відношення філософії до наук історичного кола [Павленко, 2001]. Проте, якщо філософію історії все ж таки вважати складовою філософії, то такий поділ можливий лише уявно, бо людина – цілісна в усьому, в тому числі й в орієнтованості на внутрішній і на зовнішній світ. До того ж додамо, що основною метою, власне, не є поділ на тілесне та духовне, зовнішнє та внутрішнє в особистості чи суспільстві, а в тому, щоб знайти основне

об'єднувальне начало. Отже, на основі наведеного можна визначити основні завдання, які полягатимуть у констатації цього визначального фактора та в розкритті самого механізму взаємодії внутрішнього із зовнішнім, загального з унікальним. Таким чином, приходимо до висновку, що подолати обмеження класичного розуміння реалізму можна не шляхом заперечення остаточних цілей, а шляхом їх постійного коригування, що надаватиме в свою чергу нового розуміння. Іншими словами, суспільство має добровільно приймати універсальні історичні цілі та інтерсуб'єктивне в різноманітності історичних інтерпретацій, тобто бути самосвідомим. Самосвідомість суспільства полягає в розумінні смислів його буття в часі. Оскільки людина – суспільна істота, то для неї вкрай важливою необхідністю є пізнання родової сутності людства або вивчення історії різних соціумів. Саме для реалізації своєї родової сутності люди й збирають пам'ятки минулого. Як зазначав французький філософ Р. Арон, історія є складовою частиною природи людини, або, «краще сказати, її історія і є її природа» [Aron, 1948]. При такому підході до розуміння історії, філософія історії стає найважливішою складовою філософії, її початком і її підсумком: початком, бо для осмислення долі людства потрібно зрозуміти історію, підсумком, бо неможливо зрозуміти процес становлення без урахування вчення про людину [Панченко, 2005].

Філософію історії С. Кримський називає «метаісторією», бо на відміну від історії вона має більш глобальне мета- спрямування: розуміння загальних засад, цілісного уявлення про еволюцію та кінцевих цілей людства. Метаісторичний погляд на суспільний розвиток відрізняється від просвітницького тривимірним підходом до буття соціальної реальності, при якому минуле, сучасне та майбутнє стають однаково важливими складовими для самосвідомості соціуму. Основний акцент робиться на єдності поколінь, а не на оцінках подій. Якщо схематично викласти тривимірний підхід до буття, то він виглядатиме приблизно так: минуле нам дало певну основу, яка використовується в сучасному й, можливо, буде використовуватися в майбутньому. Наші надії, очікування та сподівання активно впливають на сучасні події та на інтерпретації минулих подій. Таким чином, поряд із цінностями та знаннями, утворюється єдиний хронотоп становлення родової природи людства, а історія виступає еталоном людського в людині. В результаті цього виникає сприйняття суб'єктів історії як особистостей, які впроваджують в різних сферах життєдіяльності родову сутність людства. Ті особистості, яким вдається вдосконалити соціальні цінності, відіграють визначальну роль в історії.

На початку статті ми констатували, що духовне життя сучасного суспільства набуває яскравих рис невизначеності. Ось тут, на нашу думку, рятівним колом може стати філософська віра в єдність людства, яку пропагував свого часу німецький філософ К. Ясперс, та віра в можливість безкінечної самореалізації людини. Сучасний світ в цілому та філософія як наука, зокрема, потребують також повного переосмислення змісту інтегрально-етичного принципу – гуманізму. Гуманізм сьогодні варто розглядати не лише з позиції панівного становища людини в світі, а передусім з позиції великої відповідальності за світ, цивілізацію, природу і власне за життя. Сучасне суспільство досить активно стає універсальним, де історія соціуму та історія природи виступають єдиним цілим. Саме тому серед сучасних філософів досить вживаним стає поняття «екогуманізму» як найважливішої форми гуманізму, що вивчає тенденції еволюції соціоприродних систем, подальшу долю людства, існування цивілізації та критерії її прогресу, виклики глобалізації та засади збалансованого розвитку [Єрмоленко, 2003].

Сьогодні в популярних інтерпретаціях минулого України ми спостерігаємо великий сплеск гіперпатріотизму. Добре це чи погано? Аналізуючи причини розвалу Радянського Союзу, американські дослідники У. Макбрайд та І. Валлерстайн звернули увагу на наявний в СРСР гіпердержавний патріотизм, який супроводжувався політичним деспотизмом і тотальним контролем за всіма сферами життя радянського суспільства. При цьому етичні норми у ставленні до інших народів були вкрай низькими. Все це, на їхню думку, вказувало

на кризові явища та на ознаки занепаду, які неминуче призведуть до краху державності [Wallerstein, 2004].

Коли ми говоримо про Україну, то питання інтерпретації історії та утвердження оптимістичного світогляду набуває складнішого сенсу, оскільки Україна тривалий історичний період перебувала під владою багатьох держав – і європейських (Литва, Польща, Австро-Угорщина), і євразійських (Російська імперія), що наклало свій відбиток на український світогляд: західні українці більш негативно ставляться до періоду радянського тоталітаризму, східні і південні українці все ще живуть світоглядом радянської людини. Сьогодні Україна зробила європейський цивілізаційний вибір, який характеризується рівновагою державних і суспільних інтересів, пріоритетом якого є громадянське суспільство. Україна, як держава, мала тривалий, складний, почасти трагічний процес становлення. Не одне покоління українців поклали свої голови на шляху до незалежності і свободи. Дуже часто ці процеси супроводжувалися громадянськими війнами, по різні сторони барикад воювали односельці і, навіть, брати. Чи можливе примирення історією з огляду на це? Очевидно, що ні. Отже, історичне минуле не може виступити об'єднавчою силою. Тоді лишається одне – скористатися порадою Гегеля і «зняти» минуле. Не варто минулому давати сучасних оцінок, намагатися примирити сторони протистояння, або чого гірше – шукати винних чи праведників. Минуле варто трактувати як ті події чи факти, що вже відбулися, і до яких не буде вороття. Набагато важливіше і реальніше знайти примирення не в минулому, а в майбутньому через досягнення громадської згоди щодо майбутньої історії країни. Власне, це і буде змістом національної ідеї, яка об'єднає суспільство. З іншого боку, як зауважує сучасний дослідник С. Стуканов, формулювання ідеї, буде проблематичним, доки основна частина населення не позбавиться закостенілих стереотипів і не пізнає справжню історію України [Стуканов, 2007].

У контексті вирішення вище зазначеної проблеми досить показовим є іспанський досвід: після падіння режиму Франко суспільство Іспанії було розколоте й знаходилося на грані громадянської війни, проте політичні сили, що знаходилися по різні сторони «барикад», приборкали власні амбіції і уклали суспільний договір – «Пакт Монклоа». Згідно цього пакту: по-перше, відбувалося примирення стосовно розуміння історії, сторони відмовились від встановлення переможців і переможених у громадянській війні; по-друге, у політиці встановлювалися демократичні правила гри; по-третє, для меншості були вироблені певні гарантії. Результати компромісу не забарилися, в Іспанії настало соціальне примирення, країна швидко пододала економічну кризу.

Моделі суспільного консенсусу успішно використовувалися також на початку 1990-х рр. в Польщі, Угорщині, Чехії та ін. країнах. Тож, Україні варто враховувати ці уроки історії: лише консенсус і компроміс можуть покласти край соціальним суперечкам і протистоянню.

Цілком очевидно, що проблема сучасної України полягає в конфлікті інтерпретацій минулого. Цей конфлікт ускладнюється тим, що досить часто відбувається підміна понять і замість інтерпретацій використовують вигадки, які є досить далекими від історичних фактів, тобто відбувається маніпуляція суспільної свідомості. Це такий собі спосіб соціального керування політичною свідомістю, який є досить небезпечним явищем, адже становить реальну загрозу суспільній безпеці. Людське життя – головна цінність, навколо якої можна упорядкувати, систематизувати, структурувати все – знання, ідеї, істини. Саме це і стане прогресуючою філософією, за переконанням М. Мурашкіна, якщо до цього додати ідеал того, як має бути [Єрмоленко, 2003, с. 181]. Цілком очевидно, що домінуючою основою існування стійкого прогресивного суспільства є утвердження оптимістичного світогляду.

Що ж може виступати у ролі гальмівного чинника на цьому шляху для українського суспільства в перехідний період його розвитку? На нашу думку – це стереотипи масової свідомості, які завжди правлять світом. Якщо не враховувати стану громадської думки, то

жодні наукові аргументи не будуть дієвими. Сучасний український філософ В. Жадько до стійких стереотипів громадської думки, які відіграють значний вплив на сучасні українські реалії відносить:

- наявність патерналістської психології у значної частини населення, як наслідок багатовікової панівної форми монархічного правління українською державою і суспільством;

- суперечливе ставлення до держави: вагання від її необхідності до повного сходження з історичної арени як політико-правового атавізму;

- зневага до політико-правових норм поведінки;

- полярність у судженнях до представників влади та політичних діячів;

- слабкий розвиток історичної свідомості, яка перебуває на рівні індивідуального життєвого досвіду;

- домінування ідеології, згідно якої рівність є однаковість;

- низький рівень громадянської і політичної активності, нігілізм у поглядах на розвиток суспільства та держави;

- ототожнення держави і суспільства, переконання в тому, що держава може швидко вирішити проблеми суспільства (при цьому ставлення до держави – критичне);

- низький рівень патріотичної свідомості, який проявляється у ностальгічному ставленні до минулого («було краще») та в необ'єктивному ставленні до власних надбань («в інших – краще»);

- переважання суб'єктивної думки над об'єктивним аналізом в оцінках як стану суспільства, так і окремих осіб;

- світоглядна, духовно-культурна й політична невизначеність щодо внутрішньої і міжнародної політики;

- маргінальна психологія, спричинена змішаним етнічним середовищем, що виникло внаслідок постійних переселень на українські землі представників інших народностей, а українців – на інші території;

- наявність комплексу меншовартості [Жадько, 2019, с. 136–137].

Той факт, що стереотипи громадської думки відіграють негативний вплив на сучасні українські реалії підтверджують соціологічні дослідження. Так, не зважаючи на понад п'ятирічну гібридну війну з Росією, анексію останньою Криму та частини Східної України, економічну та інформаційну експансію, за результатами соціологічних досліджень, проведених у 2018 – 2019 роках, 67% українців мали дружлюбне ставлення до РФ [Жадько, 2019, с. 138].

Отже, на даному етапі розвитку України можна впевнено стверджувати, що питання української ідентичності і досі залишається не вирішеним. Попри те, що її формування однозначно є довготривалим процесом, який у всіх націй проходив століттями, для України цей процес ускладнюється певними чинниками, такими як от: наявність значного періоду бездержавності, входження українських земель до складу різних імперій і держав, тривала мовно-культурна асиміляція населення, релігійний розкол, засилля нав'язаних стереотипів про меншовартість тощо. Тому, для українців і сьогодні досить актуальним і важливим є питання пошуку та утвердження своєї власної моделі ідентичності, яка б враховувала специфіку регіонів, сприймалася абсолютною більшістю, стала об'єднавчою і поєднувала в собі громадянські, соціокультурні, політичні складові. Об'єднавчими чинниками під час розробки національної моделі ідентичності мають стати спільне громадянство, громадянські права та свободи, демократичні засади суспільства, сприятливі умови для розвитку культури виключно всіх етносів України.

Безперечно, основним об'єднувальним чинником суспільства є національна ідея, а основним підґрунтям для національної ідеї є історична пам'ять. Саме тому сучасній Україні вкрай необхідно укласти суспільний договір, який би забезпечив загальне розуміння історії. Проте, національна історія не може бути відірваною від світової. З огляду на це,

національну історію варто писати та інтерпретувати паралельно з кроками інших країн-сусідів, узгодивши проблемні та спірні моменти.

Таким чином, серед сучасних проблем інтерпретаційності історії України ватро виділити наступні:

потреба українського суспільства в цілісних уявленнях про історичний процес замість підбірки фактів, що презентують українську історію як низку національних трагедій та безкінечну боротьбу українського народу;

необхідність формування національної ідеї з оптимістичним баченням майбутнього Української держави;

визнання глобальної концепції побудови універсального, загальнолюдського суспільства з домінуванням прогресивної тенденції історичного розвитку людства, взаємозв'язку природи та соціуму, спадкоємності поколінь тощо;

досягнення пріоритету етичних імперативів, що сприятимуть інтеграції народів та світових цивілізацій;

необхідність нейтралізації стійких стереотипів громадської думки, які мають значний вплив на сучасні українські реалії в складних трансформаційних процесах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Жацько В. А. *Філософія як гуманістичний світогляд*: наукова монографія. Запоріжжя: Видавництво ПП «Новий світ – 2000», 2019. 200 с.

Мурашкін М. Г. *Наука в контексті філософських знань*: монографія. Дніпро: ДДВУВС; Монолит, 2021. 184 с.

Ніцше Ф. Невчасні міркування II: Про користь і шкоду історії для життя / Фрідріх Ніцше. *Повне зібрання творів : критично-наукове видання* : у 15 т. Т. 1 : Народження трагедії ; Невчасні міркування I–IV ; Твори спадку 1870–1873. Львів: Астролябія, 2004.

Павленко Ю. В. *Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навчальний посібник*. Київ: Либідь, 2001. 360 с.

Панченко О. В. Філософія історії та сучасність. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2005. № 45. Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_45/Panchenko.htm.

Стуканов С. Багато хто не прагне нових перемог. Почасти від того, що не знає про попередні. *День*. 2007. 31 липня. № 125. Режим доступу: www.day.kiev.ua.

Єрмоленко А. М. Екологічна етика: проблеми обґрунтування. *Практична філософія*. 2003. № 2–3. С. 190–200. С. 133–148.

Aron R. *Introduction to the Philosophy of History: An Essay on the Limits of Historical Objectivity*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1948.

Dilthey W. Schleiermacher's Hermeneutical System in Relation to Earlier Protestant Hermeneutics. W. *Selected Works: On 6 Vol.* / Edit. by Rudolf A. Makkreel, Frithjof Rodi. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1996. V. 4 : Hermeneutics and the Study of History. P. 33–228.

Wallerstein I. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, NC: Duke University Press, 2004. 128 p.

Халімон Роман Олександрович

аспірант кафедри права, філософії та політології, навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського

Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

проспект Миру, 13, Чернігів, 14000, Україна

E-mail: khalimamoon@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8760-6301>

Стаття надійшла до редакції: 21.02.2022

Схвалено до друку: 08.04.2022

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE INTERPRETATION OF THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE REALITIES OF TODAY

Khalimon Roman O.

PhD Student at the Department of Law, Philosophy and Political Science, educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines named after O. M. Lazarevsky National University «Chernihiv Collegium» named after Taras Shevchenko Myru Avenue, 13, Chernihiv, 14000, Ukraine
E-mail: khalimamoon@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8760-6301>

ABSTRACT

With the beginning of the hybrid war between Ukraine and the Russian Federation, the problem of history and its interpretation became especially acute. In the course of an ideological war between states, there is real speculation on the interpretation of history. In order to find ways to establish an optimistic worldview of Ukrainians, the author identifies the main current problems of interpretation of the history of Ukraine and outlines ways to solve them. Today, the educational sector, which is at the stage of modernization, also needs a philosophical analysis of the problems of interpretative history of Ukraine. Philosophical discourse about the content and directions of the historical process has theoretical and practical significance, contributes to the active search for optimal ways of social development. In his conclusions, the author relies on the scientific research of S. Krymsky, I. Boychenko, V. Bryansky, P. Ricoeur, R. Aron, E. Toffler, K. Jaspers, and others. researchers and concludes that Ukrainian society needs holistic ideas about the historical process, the need to form a national idea with an optimistic vision of Ukraine's future, recognition of the global concept of building a universal society, the need to integrate peoples and world civilizations, influence on modern Ukrainian realities in complex transformation processes, obtaining the neutralization of stable stereotypes of public opinion, which have a significant impact on modern Ukrainian realities in complex transformation processes.

Keywords: *interpretation, humanism, ecobumanism, globalism, research, history.*

REFERENCES

- Aron R. (1948). *Introduction to the Philosophy of History: An Essay on the Limits of Historical Objectivity*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Zhadko, V. A. (2019). *Philosophy as a humanistic outlook: scientific monograph*. Zaporizhzhia. Publishing House: Novyy svit – 2000.
- Murashkin, M. H. (2021). *Science in the context of philosophical knowledge*. Monograph. Dnipro. DDVUVS; Monolyt.
- Nietzsche, F. (2004). *About the benefits and harms of history for life*. Lviv: Astrolabia.
- Pavlenko, Y. V. (2001). *History of world civilization. Socio-cultural development of people. Guidebook*. Kyiv. Publishing House: Lybid.
- Panchenko, O. V. (2005). Philosophy of history and modernity. *Multiversum. Philosophical almanac*, 2005, 45. // http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_45/Panchenko.htm.
- Stukanov, S. (2007). Many do not seek new victories. Partly because he doesn't know about the previous ones. Publishing House: *Den*, 31 of July, № 125. Retrieved from : www.day.kiev.ua.
- Wallerstein I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, NC: Duke University Press.
- Yermolenko, A. M. (2003). Environmental ethics: problems of substantiation. *Practical philosophy*. № 2–3.
- Dilthey, W. (1996). Schleiermacher's Hermeneutical System in Relation to Earlier Protestant Hermeneutics // W. *Selected Works: On 6 Vol.* / Edited by Rudolf A. Makkreel, Frithjof Rodi. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996. V. 4: Hermeneutics and the Study of History.

Article arrived: 21.02.2022

Accepted: 08.04.2022